

ԿՈՉԷՆ ԳԻՒՂԻ ԱԻԵՐՈՒՄԸ

(Շարունակութիւն)

Բ.

Կոզէն գիւղը. Նրա անցեալը. Յարձակումները Կոզէնի վերայ. Կոզէնցոց փախուստը դէպի Մանսուրի գիւղը եւ կրկին վերադարձը. Կոզէնցոց գերի գնալը դէպի Բոզադանլի եւ Կարախանլի բուրֆ գիւղերը. Կոզէնի կողոպտումը եւ վերջնական աւերումը:

Կոզէն գիւղը հիմնուած է Կուր գետի աջափնեայ դաշտավայրում եւ Կուր գետի աջ ափում, Թիֆլիզ-Բագու երկաթուղու «Թովուզ» կայարանից միայն 13 վերստ հեռու գէպի հիւսիս-արեւելք, աշխարհագրական 15⁰ 27¹ արեւելեան երկայնութեան եւ 41⁰ 6¹ հիւսիսային լայնութեան աստիճաններէ տակ:

Բազա գիւղի նման՝ Կոզէնը միակ հայ գիւղն է որ, առանց հայ բնակչութեան դրացիութեան, բոլորովին միայնակ դրած է բազմաթիւ թուրք գիւղերի կէնդրոնում, ուր դարերի ընթացքում կարողացել է պահպանել իւր գոյութիւնը, այլ եւ մինչև անգամ հասնել տնտեսական աչքի դառնող բարօրութեան: Նրան շրջապատում են հետեւեալ թրքաբնակ գիւղերը. Մանսուրլի, Կարախանլի, Ալիմարդանլի, Սամադբայլի, Բոզադալի եւ այլ շատ գիւղեր:

Կոզէնը փոքր գիւղ է մօտ 30 տնով: Նրա բնակիչները Ուտիացոց մնացորդներ են, բայց հայադաւան եւ հայախօս: Բոլորն էլ բնակւում են գիւղում, աշխատութեան չեն գնում օտար քաղաքներ, ըստ որում ունին շատ եւ պարարտ պետական հողաբաժին, ընդարձակ այգիներ եւ զբաղուած են ուրեմն հողագործութեամբ, այգեբանութեամբ եւ գինեգործութեամբ եւ հէնց այդ ճանապարհով էլ հասել էին տնտեսական բարօրութեան:

Հանգուցեալ Ալէքսանդր Երիցեանը, որ տնտեսական կողմից ուսումնասիրել էր Ղազախի դաւառի հայ եւ թուրք գիւղերը եւ նրանց շարքում Կոզէնը, վերջինիս մասին տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնը: «Կարծես թուրքերի դրացիութիւնից խոյս տալու մտքով՝ հայերը խմբուել են աւելի

բարձրագիր տեղերում: Միակ բացառութիւն պէտք է համարել պետական հողի վերայ Կրուկէն գիւղը, որ դրած է Կուր գետի ափում և շրջապատուած է թուրք ազգաբնակչութեամբ: Միջին դարերում, ինչպէս յիշատակում են տարեգրութիւնները, Կրուկէն գիւղում բնակւում էին Ուտիացիները, որոնք բազմաթիւ էին: Ջրանցքների հետքերը, այգիների մնացորդները, ընդարձակ փլատակները մասամբ հաստատում են այն աւանդութիւնը որ այս տեղ եղել է աւելի քան 700 ծուխ:»

«Հին Ուտիացիների սերունդը մնում է այստեղ մինչև այժմ: Նրանք հայացել են, խոստովանում են խոսաւորչական հաւատը և խօսում են հայկական լեզուով: Ոմանք յիշում են և ուտիական լեզուն, այլ և իւրեանց ցեղական ծագումը:»

«Տաշաքադտաբար, Կրուկէն գիւղի բնակչութիւնը, տեղական կլիմայական և այլ պայմանների ու իրանց կացութեան շնորհիւ նամարելի կերպով և արագապէս նուաղում է: Այսպէս 1873թուի մարդահամարութեամբ 29 ծուխ էին և 198 երկսեռ հոգի, 1885 թուին 26 տուն ծուխ էին և 132 հոգի, այսինքն իւրաքանչիւր տարի, միջին թուով պակասում է 5 1/2 հոգի: Այնուամենայնիւ Կրուկէնցիք խիստ կապուած են իրանց ծննդավայրին, ունենոր են և ամբողջովին անձնատուր են այգեգործութեան և գինեգործութեան:» *

Ականատես երիցեանի խօսքերից երևում է, որ դեռ իննսունական թուականներում Կրուկէնցիք ընդհանրապէս հարուստ էին և անձնատուր էին գինեգործութեան: Այսքանը բաւական է որ Կրուկէնցիկ շարժէին թուրք զրացիների նախանձը: Վերջին տեղեկութիւններից երևում է որ զրացի շրջապատող թուրք ազգաբնակչութիւնը, մանաւանդ Բողազանլուեցիք նենգութեամբ էին նայում Կրուկէնի հարստութեան վերայ: Եւ դրան վրայ հասաւ նրանց համար ամենայնջող բոպէ, այն է Գանձակի անկարգութիւնը և մօտիկից անցնող երկաթուղու պաշարումը թուրք հերոսանքների կողմից: Առաջին գլխումը յիշատակեցի թէ ինչպէս անարգել և հեշտութեամբ տիրապետեցին թուրքերը երկաթուղու գիծը: Այս հանգամանքից յետոյ էլ ինչը կարող էր արգելք լինել թուրքերին Կրուկէնը ազատորէն աւերել, այնքան հեշտ, որքան հեշտ ուրուրը կթացնի թուխս ու ձագին:

Երբ 1905 թուականի Նոյեմբերի 18, Գանձակի անկար-

* Экономический бытъ Государств. Крестьянь Казахскаго уѣзда Елисаветн. Губер. Страница 44. А. Д. Ерицовъ 1886 г. Тифлисъ.

գուլթիւններն օրը, թուրք հրոսակախմբերը խեղոյն պաշարեցին երկաթուղու գիծը Դալլարից Զադամ և Աղստափա՝, երկու օր յետոյ, այն է նոյեմբերի 20 ին, կիւրաիէ, յիսնակի Բարիկենդան օրը, Կըռզէնի սահմանում յանկարծ երեւաց մի զրահաւորուած հրոսակախումբ, մօտ 50 մարդ շրջապատ գիւղերից և քչեց տարաւ Կըռզէնապատեան 500 գլուխ ռաւար, կանխօրէն սպանելով տաւարածին:

Լացն ու կոծը ընկաւ գիւղի մէջ, աշմուկ, իրարանցում, ահաբեկումն տիրեց ամենուրեք: Ամենքն էլ զգացին որ այդ սկիզբն է երկանց, մեծ արհաւիրքը ամենամօտիկ ապագային է թողնուած: Գլուխները կորցրած, ապուշ կարած Կըռզէնցիք շփառէին ինչ խօսեն, ում ասեն, ինչ անեն. ձեռքները մեկնեցին դէպի երկինք և օգնութիւն հայցեցին, բայց նրանց հառաչանքը տեղ չըհասաւ, երկինք բարձր էր և մառախլապատ: Երեկոյեան մութը պատեց աշխարհը: Մօտիկից հօսող Կուր գետը իւր ալիքների ձայն էր սփռում: Խոնաւ փերից բարձրացող թանձր մառախուղը պատեց գրեց փոքրիկ Կըռզէնը: Բեժերից ոչ ոք չքնեց այդ գիշեր, և ինչպէս քնէին, մի հանգստութեան, հոգւոյ թէ մարմնոյ հանգստութեան տակ քնէին: Մանուկներին էլ ստիպմամբ քնեցրին:

Անցաւ տագնապալից գիշերը. եկաւ առաւօտ, երկուշաբթի օր, նոյեմբերի 21 ըն է: Հեռու երեւում են մի նոր խումբ ձիաւորներ վայելուն գէնքերով: Նրանք կամաց կամաց, առանց սրաներում ահ ունենալու, մօտեցան գիւղին, ուր արդէն վայնասունը տիրում էր: Գիւղում որքան ձիանք և երեկուանից մնացած ապրանք կային, հերոսակները ժողովեցին, քչեցին, տարան իրք և իրանց հալալ սեփականութիւն: Այդ ազնուա սիրտ մարդիկ անհրաժեշտ համարեցին գնալու բոլէին զգուշացնել Կըռզէնցոց, թէ յետոյ նորից պէտքէ դան գիւղն այրեն և քնակիչներին ջարդեն... որովհետեւ այսուհետեւ հայ չպէտքէ լինի աշխարհումս, հայութիւնը վերջացել է...

Հաստատ շփառեմ թէ ով էր կադմակերպել Կըռզէնի վերայ յարձակուող խմբերը նոյեմբերի 20 և 21, միայն դրականապէս յայտնի է որ «Թովուղ» կայարանի շրջակայքում, որ մօտ էր Կըռզէնին ատպատակում էին Կուշի գիւղացի Իսկանդարբէկովները իրանց կադմած խմբերով: Ղազախի հանգուցեալ դաւառապետ Առնուղը նոյեմբերի 21 ին Աղստափայից հեռագրել է փոխարքայի օգնական դէնքեալ Ներինկինին հետեւեալը. «Թովուղում թալանուած են միայն երկու խանութներ, սպանուած են երկու պահակներ: Չարագործներին

առաջնորդում է Ձերդ գերազանցութեանը ծանօթ Մամմադ բէգ Խաչանդարբէգովի եղբայրը: *

Որպէղի հասկանալի լինի, թէ գաւառապետը ինչի այդ ձևով է հեռացրում, ինչի փոխանակ խեղճան խմբապետի անունը տալու՝ գաւառապետ Առնոլտը Մամմադ բէգի եղբորն է համարում շտրագործների առաջնորդ: Արա բացառութիւնը նրա մէջ է, որ Մամմադ բէգ Խաչանդարբէգովը այդ միջոցին Քիֆիզումն էր՝ իբրև 200 պատգամաւորների պարագլուխ և աշխատում էր Փոխարքայի առաջ, շուտափոյթ հեռացնել Ղաղախից գաւառապետ Առնոլդին և ուրեմն տեսակցել էր նա և գեներալ Նիրինկինին: Եւ այս բազմութեամբ շտեմնուած պատգամաւորութիւնը, լրագիրների ասելով, ներկայացան Փոխարքային 1905 նոյեմբերի 18, Փանծակի անկարգութիւնների օրը: Ուրեմն, երբ Մամմադ բէգ Խաչանդարբէգովը 200 բնիկներով Քիֆիզում իւր անկեղծ հաւատարմութեան զգացմունքը սփռում էր բարձր իշխանութեան զարշապարի տակ, հէնց այդ միջոցին նրա հարադատ եղբայրը հերոսականի զուխ անցած ասպատակում էր Թովուզի շրջակայքը և տիրացել էր երկաթուղու գծին...

Միայն գաւառապետ Առնոլտը չէր որ հեռացրում էր Քիֆիզդ. նոյնը արաւ միբանի անգամ և Թովուզ—Կաբէղլուի հալուածատէր Իւսուֆ բէգ Սուլթանովը: Սա 1905 թուականի գեղատեմբերի 3 ին հեռագրել է Թովուզից Քիֆիզ զինուորական գլխաւոր շտաբին թէ Քեազիմ ազա Սուլթանովը և Մանսուր ազա Խեղճանդարբէգովը կազմել են աւազակային խումբ և կոտորածներ են ստրելում: ** Առաջին գլխում բացատրեցի որ Իւսուֆ բէգ Սուլթանովն ունի Թովուզ կայարանում խաւնութներ, աներ հացի ամբարներ, որոնց, խաւնաշփոթ ժամանակից օգուտ քաղելով, քանդում, այրում էր անձնական թշնամի Մանսուր Խեղճանդարբէգովը:

Ինչևիցէ, անցնենք հսկին Կրօզէնին: Նոյեմբերի 22 ին, երեքշաբթի օրը, բոպէ տոբոպէ Կրօզէնցիք սպասում էին նոր և աւելի խիտ յարձակումների: Իօրհրդակցում էին միմեանց հետ և մի ելք չդանելով, նորից սուղւում էն իրանց օրտամաշ մտածմունքների մէջ, նորից ապաւէն հայցելով երկնքի... *

Նոյեմբերի 23 ին, անօդնական մնացած Կրօզէնցիք զձուցին տեղափոխուել ամբողջ հաղարակութեամբ մերձակայ

* Արշալոյս նոյեմբ. 25 1905 թ. № 62.

** Արշալոյս 1905 թ. 70. դեկտ. 6.

Թուրք Մանսուրլի գիւղը՝ ապաւինելով նրանց մարդասիրու-
թեան և օգնութեան վերայ: Մանսուրցիք և Կըռզէնցիք,
լըրև մօտիկ գրացիներ, միշտ սիրով էին իրար հետ ուստի և
Կըռզէնը հիմք ունէր յուսալ Մանսուրլուի վերայ: Խռնուած
հասարակութիւնը, արագ կերպով վերցնելով իւր հետ թագ-
ցնելի հարստութիւնը և անհատեշտ պիտոյքը, ճանապար-
հուեցին գէպի Մանսուրլի: Նրանք փակեցին իրանց շինու-
թիւնների գոնեքը, թողին այն ամենը ինչոր գոռաւ էր տե-
ղափոխել, դատարկեցին գիւղը բնակիչներից և իրանք իրար
խռնուած գնում էին գէպի Մանսուրլի:

Մանսուրլուեցիք ընդունեցին նրանց սիրով. տեղաւորեցին
իրանց գեղջկահայն բնակարաններում և այգպիսով պահեցին
3 օր ու գիշեր: Եւեք օր հանգիստ մնալով Մանսուրլիում,
Կըռզէնցիները կարծես սիրտ առան, յուսալով թէ գուցէ
վտանգն անցաւ... Սակայն այդ խաբուսիկ յոյս էր, ըստ ո-
րում նոյեմբերի 26 թէ 27 ին Մանսուրլի հասաւ շրջապատ
գիւղօրայքից ժողովուած մի խաթմուժ ամբոխ և խստագոյն
սպառնալիքով պահանջից Մանսուրլուեցիներից որ Կըռզէն-
ցիներին բոլորին միասին վերադարձնեն իրանց գիւղը, Կըռզէն:

Ճակատագիրը ողբալի էր: Ինչպէս վարուեն թէ Ման-
սուրլուեցիք և թէ Կըռզէնցիք: Հիւրասէր Մանսուրլուեցիք ոչ
կարող էին պաշտպանել տարաբաղդ հիւրերին և ոչ էլ կարող
էին, փոքրաթիւ լինելով, դիմադրել խաթմուժ եկւորների սպառ-
նալի պահանջներին: Ուստի Կըռզէնցիները ահամայ գուրս
եկան Մանսուրլուից, խուսմը խուսմը ուղղուեցին գէպի Կըռզէն
թոյլ ոտքերով, լեղունները կարկամած, սարսափը երեսներին:
Խաթմուժը գուրս հանեց Կըռզէնցիներին Մանսուրլուից, որ-
պէսզի տիրանայ նրանց հետները փախցրած շարժական հա-
րստութեանը:

Վերադառնալով Կըռզէն, հայերը միայն մի գիշեր կարո-
ղացան մնալ գիւղում, ըստ որում հետեւեալ օրը, հաւանա-
կանօրէն նոյեմբերի 27 ին, Կըռզէնը ներկայացնում էր մի
սոսկալի և անկարագրելի տեսարան: Եւում էր գիւղը Բո-
ղաղանլուից, Կարախանլուից, Չլովդարլուից, Սամադրայլուից
և միւս գրացի գիւղերից հաւաքուած հազարաւոր, ամեն հա-
սակի և սեռի խմբերից: Այդ տեղ կտեսնէիր և ծերեր, և երի-
տասարդներ և պատանիներ, կանայք և աղջկունք: Սրանք
ազատօրէն պտտում էին գիւղում, մտնում էին որ տունը
կամենում էին, վերցնում էին՝ տանում էին, ծիծաղում էին
հայերի վերայ քիթ ու պոսունք էին ցոյց տալի և այլն, իսկ
հայերը լեղունները փակած լռութեամբ տանում էին ամեն
տեսակ վիրաւորանքներ:

Վերջապէս բոլոր Կըռզէնցիներին հաւաքեցին մէկ տեղ, բաժանեցին երկու մասի և ոչխարի հօտի նման յանձնեցին մի քանի մարդկանց որ քշեն տանեն թուրքերի գիւղերը: 120 հոգի հայեր քշուեցին Բողաղանլի և 108 հոգի Կարախանլի գիւղերը: Հայերը ամենայն հարստութիւն թողած, մերկանգամ՝ ոտաբոբիկ, քաղցած ու ծարաւ գերի էին գնում իրանց դրացի թուրքերի մօտ:

Հայերին հեռացնելուց յետոյ Բողաղանլուցիք և միւս գիւղերի բնակիչները ամենայն հանդստութեամբ դբաղուեցին կըռզէնցիներին կողոպուտով ու յափշտակութեամբ և տների աւերումով: Գիւղի աւերումն և յափշտակութիւնը շարունակուեց 18 օր: Հրոսակները տարան կարաւաններով իւր ու պանիր, կապոցներով տան սարք ու կարք, գիւղատնտեսական հազարաւոր դորժիքներ, ամբարներով ցորեն ու գարի, հարիւրաւոր սալներով խոտ ու դարման, տների շինութիւններին փայտեղէն և քարեղէն մասեր, և այլն և այլն: Այսպէս միքանի օրում շէն, հարուստ գիւղը դարձաւ անմարդաբնակ և աւերակ. տների տեղերում երևում էին միայն հողի կոյտեր, այգիները անտէր անտիրական: Միայն մի տուն մնացել էր անձեռնմխելի, որովհետև նրան պահել էր իւր բնակութեան համար «յայտնի աւազակ Թանդրիվերդու որդին»: *

Գիւղական եկեղեցին իւր ամենայն սրբութեամբ չկարողացաւ դերժ մնալ բարբարոս աւերիչ ձեռքերից: Նա կողոպուտուեց ինչպէս Շամշադինու մի քահանայ հաղորդել էր Մշակի մէջ՝ «Աղստափա կայարանում յայտնի հաջի Ամ. վաճառականի ձեռքով և ղեկավարութեամբ»: Եկեղեցին աւերելուց յետոյ, յիշեալ քահանայի ասելով, այդ վաճառականը վերցրել է իւր համար անօթեղէնը, գրեանքը և զանգակները»:

Կըռզէնից կողոպտած իրեղէնները, տաւարը, ձիերը ոչխարները և այլ անասունները հեռատես թուրքերը շուտափոյթ ծախեցին հեռաւոր գիւղերում, որպէս զի ոչ մի հետք չմնայ և ամբիժ անունների վերայ ստուեր չմնայ: Իսկ միւս տեսակի կողոպուտները, ցորեն, գարի, խոտ, իւր, պանիր և անասակի կողոպուտները, ցորեն, գարի, խոտ, իւր, պանիր և այլ կարիք չկար անհետացնելու... Յիշեալ հեռատեսութիւնը կողոպուտների չը կորցնելու մասին՝ անշուշտ տեղի է ունեցել և այլ հայ գիւղերում, որոնք ենթարկուել են կողոպուտի, Ղարաբաղում, Նախիջևանում, Ղաղախում և այլ տեղերում:

(շարունակելի)

Քաղսերունդի.